

Вифлеєм [Віфлеєм; івр. **בֵּית לֶחֶם** (Bet Lekhem); араб. **بيت لحم**, (Bayt Laḥm); грец. Βηθλέεμ; лат. Bethleem; старослов. Виөлеёмъ] — місто в *Палестині*, важливий центр *авраамічних релігій* та релігійного *паломництва*. Перебуває під юрисдикцією Палестинської національної адміністрації (ПНА, з 1995), адміністративний центр однойменної палестинської провінції.

==Географічне положення==

Місто розташоване на хребті Юдейських гір на висоті 775 м над рівнем моря, на *Західному березі річки Йордан* в історичній області *Юдеї*.

Відстань до м. *Єрусалима* — бл. 10 км.

Площа — 5,4 км², разом з провінцією — бл. 660 км². Більша частина *агломерації* (бл. 85 %), куди входять міста Бейт-Джала і Бейт-Сахур, перебуває під управлінням *Ізраїлю*.

==Етимологія назви==

Згідно з семітською *етимологією* перша частина назви Вифлеєм (**בֵּית לֶחֶם**) — «дім» (**בֵּית**), що означає також і культове місце. За однією з гіпотез, друга частина назви (**לֶחֶם**) походить від імені аккадського (див. *Аккад*) *божества* родючості Ламу, якого ханаанці вшановували як Лехема. Саме на його честь у 3 тис. до н. е. було збудовано *храм* на пагорбі (тепер знаний як пагорб Різдва). Відтак храм, а пізніше місто навколо нього, були відомі як Бет (Бейт) Лехем — букв. дім Лехема.

Окремі лінгвісти виводять назву від імен месопотамських (див. *Месопотамія Давня*) божеств Лахму і Лахаму, які фігурують в космогонічному *епосі* «Енума еліш...».

Згідно з єврейською народною традицією, назву тлумачать як «дім хліба», що пізніше закріпилось і в *арамейській мові*.

В 11 ст. *Бернар Клервоський* наповнив єврейську етимологію християнською символікою: *Ісус Христос* став «хлібом живим».

Арабська народна етимологія трактує назву як «дім м'яса». У деяких південноарабських *діалектах* слово «лехем» означає «риба».

Згідно з *Мідрашами* значення другої частини слова не «хліб», а «битва», оскільки **ב-ב-ל** — корінь із семантичним полем «військові дії».

==Історична довідка==

===Ханаанський період===

Вифлеєм — одне з найстаріших міських поселень на планеті. Згідно з археологічними даними (обжиті печери і поховання на околицях), перші поселення виникли на цій території в добу *енеоліту* (бл. 3800–3400 до н.е.). Штучні тераси і поховання ранньої бронзи (бл. 3400–3200 до н. е., див. *Бронзовий вік*) свідчать, що населення займалось скотарством і землеробством. Гіпотетично першою згадкою про місто як ханаанейське (див. *Ханаан*) вважається Амарнський архів (бл. 1400 до н. е.): у листуванні очільник м. Єрусалима, призначений Єгиптом, просить єгипетського царя про допомогу в поверненні під його владу Біт-Лакхі після повстання народу хабіру.

В добу заліза (див. *Залізний вік*) площа *городища* скоротилась удвічі, цілком імовірно, що місто було зруйноване за часів походу асирійського царя Сеннахірима (бл. 712 до н. е.) і відновлене лише частково.

Археологічне підтвердження того, що Вифлеєм був містом в Юдейському царстві, було знайдено 2012 у вигляді булли (відбиток печатки на глині) давньоєврейським письмом, яку відносять до 8–7 ст. до н. е.

===Ізраїльський та Юдейський періоди===

=====Вифлеєм у Старому Завіті=====

Місто згадано у *Книзі Буття* як місце поховання праматері Рахілі, дружини патріарха *Якова*, і де народжується Веніамін — другий син Рахілі і молодший син Якова (Бут. 35: 16–20). Гробниця Рахілі збереглася на північній околиці міста і є об'єктом паломництва.

Вифлеєм вважали містом, де після завоювання Ханаану ізраїльськими племенами оселились ефратяни (сини Хура від первістка Ефрафи) — одна з трьох найбільших сімей Юдиного коліна (див. *Дванадцять колін Ізраїлю*). Тому в *ТаНаХу* Вифлеєм фігурує під назвами **הַלְלָאָה** (Ефрат, Ефрата, Ефрафа) — «плодовитий, родючий», а також Бет-Лехем Юди (Іс. Нав. 15: 59).

Вифлеєм згадано у зв'язку з історією молодого *левіта*, який став *священником* (Суд. 17: 7–13, 19), та неодноразово — в історії Рут (Рут. 1: 1–2, 19, 22; 2: 4; 4: 11). В сюжеті Книги Рут на околиці міста був розташований табір Вооза, куди жінка прийшла збирати колоски за жінцями. Вооз узяв Рут за дружину і від їхніх нащадків народився цар *Давид*. В книгах Самуїла Вифлеєм згадується як дім Єссея — батька Давида.

Ще за Давидової юності місто було укріплене царем Ромоавом (2 Хр. 11: 5–6). Згідно з Першою книгою Самуїла, у Вифлеємі Давид був *помазаний* пророком на царство (16: 1–13), тому Вифлеєм також називали «містом Давида». Саме з вифлеємської криниці три його воїни принесли Давидові воду, коли той переховувався у печері Одоллама (II Сам. 23: 13–17).

Припускають, що Вифлеєм був зруйнований при знищенні Першого Храму й існував як невелике поселення. Після *авилонського полону* вихідці з Вифлеєму знову повернулись у місто (I Ез. 2: 21; Неєм. 7: 26).

Пророк Міхей назвав Вифлеєм батьківщиною майбутнього *Месії*: «Ти ж, Вифлеєме-Ефрато, — найменший серед Юдиних тисячників. З тебе вийде за Моєю волею Той, Хто буде Владикою в Ізраїлі» (Міх. 5: 1). Християни інтерпретують слова Міхея як пророцтво про народження у місті Ісуса Христа.

====Вифлеєм у Новому Завіті====

У християнській традиції Вифлеєм — місце народження Ісуса Христа (див. *Різдво Христове*); вшановується християнами як друге місто за святістю після Єрусалима.

Про Вифлеєм як місце появи Богонемовля йдеться у двох *Євангеліях* — від Луки (2: 1–39) і від Матвія (1: 18 — 2: 23). На думку сучасних дослідників, ці дві оповіді суперечать одна одній. Згідно з Лукою, батьки Ісуса жили у м. *Назареті*, однак прибули до Вифлеєма під час оголошеного *перепису* населення, звідки *Йосип* (нащадок Давида) був родом. Матвій, імовірно, мав на увазі, що родина Йосипа і Марії вже мешкала у Вифлеємі, коли народився Ісус, однак втекла з немовлям до Єгипту, попереджена про наказ *Ірода I Великого* щодо жорстокої розправи над малечею віком до 2 р. (див. *Побиття немовлят*). Згодом родина не вертається в *Юдею*, а оселяється в галілейському *Назареті*.

Євангелія від Марка та Івана не містять оповіді про Різдво Христове і не згадують Вифлеєм як місце народження Ісуса (повідомляють лише про те, що Він був з Назарета). Євангеліст Іван свідчить навіть про невіру багатьох ізраїльтян у Месію на тій підставі, що Ісус родом не з Вифлеєма (7: 41–42). Проте традиція співвідносити народження Ісуса саме з Вифлеємом існує з часів зародження християнської Церкви. Ранні джерела називають місцем Різдва або територію між містами Єрусалимом і Вифлеємом (наприклад, християнський апологет *Юстин Мученик* в «Діалозі з Трифоном- юдеєм», бл. 160; апокрифічне Протоєвангеліє Якова, сер. 2 ст.), або безпосередньо печеру у м. Вифлеємі, що стала об'єктом вшанування місцевих мешканців (наприклад, *Ориген*, *Євсевій Кесарійський*, *Єронім Стридонський*).

===Римсько-візантійський період===

Між 132 і 135 під час Третьої єврейської війни Вифлеєм був окупований римлянами. Місто було зруйноване імператором *Адріаном* під час повстання *Бар Кохби*, а єврейське населення вигнане. У печері Різдва римляни встановили святилище грецькому богу *Адонісу*.

326 *Олена Августа*, мати імператора *Костянтина I Великого*, під час паломництва до *Святої землі* сприяла відбудові Вифлеєма і визначила печеру святилища як місце народження Ісуса, над якою за її наказом збудували церкву Різдва. За твердженням *Євсевія Кесарійського*, *Олена* особисто керувала будівництвом.

529 храм був сильно пошкоджений і пограбований *самарянами*, а його стіни і *базиліка* Різдва зруйновані під час повстання проти *Візантії*. Відновлений і розширений імператором *Юстиніаном I Великим*.

У період вторгнення сасанідської *Перської імперії* (бл. 614) церква Різдва лишилася єдиною вцілілою церквою (пізніші джерела пов'язують це з мозаїкою *волхвів* на фасаді будівлі, що були зображені у традиційному перському одязі).

===У середні віки===

637 місто було захоплене халіфом *Омаром ібн Аль-Хаттабом*, який наказав зберегти церкву Різдва і надав християнам у місті свободу віросповідання. (1860 поряд із церквою на місці, де, за переказом, молився халіф, була

споруджена *мечеть* на честь Омара, реконструйована в 1955). Християни Вифлеєма та всієї Святої землі перебували під опікою Константинопольського престолу (див. *Константинопольська православна церква*).

У 8 ст. Вифлеєм перейшов під контроль ісламських *халіфатів* — спершу *Омейядів*, згодом — *Аббасидів*. 1009 за правління халіфа Аль-Хакіма бі Амріллаха (985–1021) базиліку Різдва було наказано зруйнувати, проте вона була порятована місцевими *мусульманами*, які практикували культ у південній частині храму (в *ісламі* Ісуса вшановано як одного з головних пророків-попередників *Мухаммада*, див. *Іса, Расул*).

Влада мусульман над Святою землею викликала невдоволення у християнській Європі. 1095 за ініціативою папи *Урбана II* зорганізовано Перший *хрестовий похід*, головною метою якого було відвоювання міст Єрусалима, Вифлеєма і Назарета. *Хрестоносці* завоювали Вифлеєм у 1099, значно укріпили місто, збудували навколо нього мури, а також монастир *бенедиктинців* (північніше церкви Різдва). Грецьке православне *духовенство* було позбавлене своїх кафедр і замінене на католицький *клір*. 1100 згадані міста увійшли у т. з. *Єрусалимське королівство* на чолі з Балдуїном I Єрусалимським (бл. 1060–1118) — франкським вельможею, який був коронований на Різдво у Вифлеємі. У місті було встановлено латинський *єпископат* з каноніками-*августинцями*.

1187 місто захопив *Салах ед-Дін*, султан Єгипту і Сирії. Султан витіснив латинське духовенство, що дозволило поновитися тут грецькій *ієрархії* (1192 Салах ед-Дін дозволив чотирьом католицьким *священникам* повернутися в місто).

1229 Вифлеєм вдруге захоплено хрестоносцями, латинське духовенство повернулось у повному складі із м. *Акко*. Вифлеєм разом із Єрусалимом, Назаретом і Сидоном були передані Єрусалимському королівству хрестоносців за угодою між імператором *Фрідріхом II* і аюбідським султаном Аль-Камілем Мухаммадом ібн Ахмадом (1177–1238; Єгипет) в обмін на десятилітнє перемир'я між аюбідами і хрестоносцями. В 1244 Вифлеєм знову був захоплений мусульманами.

З приходом до влади *мамлюків* (1250) терпимість до *християнства* значно спала, духовенство було вилучене з міста. 1263 мамлюцький султан Бейбарс I (1223–1277) зруйнував міські мури разом з монастирем, а згодом вивіз із нього мармур і колони до м. Каїра.

1347 католикам-францисканцям було дозволено повернутися в місто і зайняти монастир, що прилягав до базиліки Різдва. Православні греки отримали контроль над базилікою і розділили патронування над печерою Різдва з католиками і монофізитами-вірменами (див. *Вірменська апостольська церква*).

===Османська і єгипетська доба===

Від 1517 до кінця *Першої світової війни* Вифлеєм був частиною *Османської імперії*, за винятком десятиліття 1831–1841, коли Палестина перебувала під владою династії *хедивів* Мухаммеда Алі (1769–1849) в Єгипті.

У період османського панування між католицькою і греко-православною Церквами точилися постійні суперечки про опіку над базилікою. Мусульмани і християни були зорганізовані в окремі общини. За виключенням кількох нетривалих періодів доступ у місто для християн-паломників був відкритим.

Відмова Османської імперії надати Росії керівництво над християнськими храмами у Святій землі стала приводом для початку *Кримської війни 1853–1856*.

З кінця 19 ст. занепад Османської імперії спричинив і зменшення її впливу, зокрема і на життя у Вифлеємі.

===20 століття===

1918 в ході *Першої світової війни* місто був зайняте британськими військами, а 1922 після розпаду Османської імперії стало частиною Британської Палестини. З утворенням *Держави Ізраїль* (1947), Вифлеєм і Єрусалим стали особливими *анклавами* під юрисдикцією *ООН* (т. з. Великий Єрусалим).

1948 за *арабо-ізраїльської війни* місто було анексоване *Йорданією*.

1967 під час *Шестиденної війни* Вифлеєм і Східний Єрусалим були зайняті Ізраїлем, а йорданський кордон посунуто.

Від 1995, відповідно до *Мірної угоди в Осло*, Вифлеєм разом із прилеглими населеними пунктами Західного берегу перебуває під контролем Палестинської

національної адміністрації, є столицею провінції Вифлеєм з населенням бл. 180 тис. осіб.

Дотепер Західний берег річки Йордан це територія, на яку заявляють права як Ізраїль, так і Палестинська автономія. Станом на кінець 2022 Вифлеєм відділений від м. Єрусалима 8-метровим бетонним муром Ізраїльського розділового бар'єру (т. з. Стіна безпеки); вхід до міста здійснюється через контрольньо-пропускний пункт.

Громадянам Ізраїлю в'їзд до міста заборонено.

==Населення==

За даними статистичного бюро ПНА, станом на 2017 населення міста — понад 28,3 тис. осіб.

У минулому більшість містян становили християни (так, у 1950 бл. 86 % мешканців міста і прилеглих сіл сповідували *християнство*), однак через напружені міжрелігійні відносини значне число християнського населення мігрувало в західні країни. Іншим чинником демографічних змін став приплив мусульман з навколишніх сільських поселень і м. Хеврона, а також вищий рівень народжуваності серед мусульманського населення. Все це сприяло значному вивищенню частки мусульман.

Натепер Вифлеєм — переважно мусульманське місто, однак суттєву частину продовжує становити палестинська християнська спільнота: 15–20 % населення (2016), з яких бл. 40 % — католики. Християнське населення зосереджено у т. з. Старому місті (у семи із восьми його кварталів).

==Клімат==

Клімат — середземноморський, зі спекотним літом і прохолодною зимою.

Середня температура: у січні — 12 °С, серпні — 30 °С. Щорічна кількість опадів — 700, 70 % з яких приходить на період з листопада до січня. Середньорічна вологість — 60 % з максимальними піками у січні — лютому й мінімальна у травні.

На клімат впливають щорічні приливи гарячого, сухого піщаного вітру — хамсину з *Аравійської пустелі* у квітні — травні.

==Господарство==

Вифлеєм тісно пов'язаний господарськими зв'язками з м. Єрусалимом; його економіка базується на *туризмі*, торгівлі й землеробстві.

Туризм посідає головну позицію (бл. 65 %) економіки міста, яке щорічно відвідують бл. 2 млн осіб. У Вифлеєм, особливо на Різдво, прибувають численні іноземні туристи і християнські паломники. Працюють понад 30 готелів. Різдвяні заходи проводять тричі: 25 грудня — для католиків і протестантів, 6 січня — для грецьких, коптських і сирійських православних християн, 19 січня — для вірменських православних християн.

У місті поширені народні промисли, зокрема різьблення по оливковому дереву, каменю й мармуру тощо, що складає також основу місцевої торгівлі сувенірами.

Серед інших галузей: виготовлення текстилю, меблів, ювелірних прикрас. Діють підприємства хімічної, фармацевтичної, харчової промисловості.

==Освіта і культура==

Вифлеємський університет (араб. جامعة بيتلهم) — католицький палестинський заклад, заснований 1973 (перший заклад вищої освіти на Західному березі річки Йордан). Кількість студентів — бл. 3 400 (2020). Відкритий для студентів різних конфесій, більшість натеper становлять мусульмани. Вифлеємський університет є членом-засновником Палестинської ради з вищої освіти (1978) і підпорядковується Міністерству освіти та вищої освіти Палестинської автономії.

У Вифлеємському відділенні Національної музичної консерваторії імені Едварда Саїда навчається близько 500 студентів. Також у провінції Вифлеєм функціонують 135 шкіл (2006).

Діє Центр палестинського спадку (1991), мета якого — популяризація традиційних ремесел, мистецтв і *фольклору* Палестини. Ще один важливий культурний осередок — Міжнародний центр Вифлеєму, серед напрямів його діяльності — екскурсійна, освітня (зокрема, жіноча освіта), виставкова тощо.

У Вифлеємі відкрито чотири музеї, серед яких Міжнародний музей Різдва Христового, збудований ЮНЕСКО, Музей Давнього Вифлеєму тощо.

У центрі Вифлеєму збереглася стара забудова. Старе місто складається з 8 кварталів (з яких 1 — мусульманський, інші — християнські). Більшість християнських кварталів названі на честь арабських кланів Гассанідів (арабська королівська династія, що правила у 2–7 ст. у Східній Палестині).

==Пам'ятки культури==

Базиліка Різдва Христового — головна пам'ятка Вифлеєму, єдиний християнський храм в Палестині, що зберігся у первинному вигляді (хоча й з низкою перебудов) від домусульманських часів (зведена у 4 ст., розширена у 6 ст.). Розміщений в центрі міста на Ясловій площі, над печерою Вертепу Різдва, де, за переданням, народився Ісус. Довжина будівлі — понад 50 м, ширина — бл. 25 м. Ряди колон розділяють храм до вівтарної частини на 5 *нефів*. В середині інтер'єру збереглися пам'ятки 6 ст. До печери Різдва ведуть сходи часів Юстиніана I Великого, розташовані по обидва боки від *вівтаря* базиліки, які складаються із 15 порфірових сходинок. У центрі печери — вівтар Різдва, під яким місце народження Христа означене інкрустованою в мармурову підлогу срібною зіркою з 14-ма променями, що символізує *Вифлеємську зірку* (ця точна копія зірки, викраденої 1847, й виготовлена наново того ж року). Біля вівтаря Різдва, ліворуч від входу — вівтар Ясел.

Поруч розміщений Молочний грот, де, згідно з переданням, *Свята родина* знайшла прихисток під час втечі до Єгипту, а *Богородиця* пролила краплі свого молока на стіни, які відтоді з червоного кольору забарвились у білий.

У середині 19 ст. за наказом турецької влади храм був розділений у такий спосіб, щоби в ньому могли здійснювати *богослужіння* представники різних християнських конфесій. 2012 базиліка Різдва була внесена до списку об'єктів *всесвітньої спадщини ЮНЕСКО*.

До церкви Різдва прилягають православний грецький і вірменський монастирі, католицький францисканський монастир з церквою Св. Катерини. Церкву зведено 1881 на місці візантійського монастиря, заснованого бл. 5 ст. Єронімом Стридонським. Здійснюючи переклад *Біблії* латиною (т. з. *Вульгата*), Єронім користувався допомогою вчених-євреїв, що жили окіл Вифлеєма. Під церквою

Св. Катерини є печера Св. Єроніма, у якій, згідно з переданням, він провів останні 33 роки свого життя.

==Вифлеєм і Україна==

Щорічно українські скаути беруть участь в акції поширення Вифлеємського вогню теренами нашої країни. Вифлеємський вогонь миру — це міжнародний скаутський захід, що відбувається щороку напередодні Різдва Христового. Ідея зародилася в м. Лінці (Австрія) 1986, коли австрійська телерадіокомпанія ORF зініціювала привезення вогню для тих, хто святкував Різдво не вдома — у лікарні, госписі, сиротинці. Але традицію швидко підхопили скаути і захід став міжнародним.

Вперше вогонь до України потрапив ще 1992 як приватна ініціатива окремих пластунів. Офіційно ж відлік ведеться від 1998. Щороку українські пластуни перебирають Вифлеємський вогонь від польських скаутів на митниці і поширюють його всією Україною. Основна мета — донести символічний вогонь з місця народження Ісуса Христа до всіх, хто його потребує. Вогонь символізує мир, любов і добро, символічно об'єднує всіх українців. Українські скаути передають його громадам міст, у лікарні, школи, сиротинці, державні установи.

Серед задумів митрополита Андрея Шептицького був і проєкт створення на Святій землі, у Вифлеємі, українського паломницького центру та монастиря студитів. У чернетках митрополита за грудень 1907 знайдено список монахів, які мали готуватися до місії у Вифлеємі: всього зазначено 6 осіб, серед яких 1 священник. Зберігся й рукописний латиномовний текст проєкту угоди між патріархом Мелхитської греко-католицької церкви Кирилом VIII і митрополитом Андреєм про заснування у співпраці церкви і студитського монастиря. Листування між предстоятелями та інші документи стосовно цього проєкту зберігаються у фондах Центрального державного історичного архіву в м. Львові.

==Додатково==

* Натепер вчені розходяться у висновках відносно фактичного місця народження Ісуса. Багато хто поділяють думку, що євангельські оповіді були створені, аби зобразити народження Ісуса як виконання пророцтва і встановити зв'язок з родоводом царя Давида. Є й припущення, що Ісус народився в іншому Вифлеємі — Галілейському (тепер м. Бейт-Лехем-ха-Гліліт), що розташований на захід від м. Назарета, в районі розселення коліна Завулону (Іс. Нав. 19: 15–16; Суд. 12: 8–10). У Вифлеємі Галілейському були знайдені руїни міста 1 ст. і залишки *синагоги*.

* Першим королем Єрусалима був проголошений 22.07.1099 у м. Вифлеємі один із очільників Першого хрестового походу Готфрід Буйонський (бл. 1060–1100). Він відмовився від офіційної коронації в Єрусалимі та від титулу короля, бо, за його словами, не міг вдягти золоту корону там, де Цар царів носив терновий вінець. Був проголошений правителем (принцепсом) Єрусалимського королівства з титулом «Захисник Святого Гробу» (лат. *Advocatus Sancti Sepulchri*). Після його смерті (похований у *храмі Гробу Господнього в Єрусалимі*) титул короля Єрусалиму прийняв його брат, відомий як Балдуїн I.

==Література==

1. Encyclopaedia Biblica : in 9 vol. Jerusalem : Bialik Institute, 1950–1988.
2. Taylor J. E. Christians and the Holy Places. The myth of Jewish-Christian origins. Oxford : Clarendon Press, 1993. 384 p.
3. Shomali S. Bethlehem 2000: A Guide to Bethlehem and its Surroundings. Waldbrol : Flamm Druck Wagener GMBH, 1997. 144 p.
4. Marsh L. Palestinian Christianity – A Study in Religion and Politics // International Journal for the Study of the Christian Church. 2005. Vol. 57. № 7. P. 147–166.
5. Petersen A. The Towns of Palestine Under Muslim Rule AD 600–1600. British Archaeological Reports. Oxford : BAR Publishing, 2005. 255 p.
6. Vermes G. Jesus: Nativity – Passion – Resurrection. London : Penguin, 2010. 496 p.
7. Read P. P. The Templars: The Dramatic History of the Knights Templar, the Most Powerful Military Order of the Crusades. St. Martin's Press, 2014. 477 p.
8. Klein K. Bethlehem // The Oxford Dictionary of Late Antiquity. Oxford : Oxford University Press, 2018. URL: <https://www.oxfordreference.com/display/10.1093/acref/9780198662778.001.0001/acref-9780198662778-e-720;jsessionid=BE9EEBA13124FA8F39111F2BF0F23602?rskey=yd5Bo8&result=701>

==Автор ВУЕ==

М. В. Луцюк